

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Դ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 3

1935

ՅՈՒԼԻՍ - ՕԴՈՍՏՈՍ

ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՏԱՐՈՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

(1914 - 1915)

I

ՌՈՒՍ - ԹՐԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Քսան տարի է անցեր ահարկու եւ համատարած պատերազմէն, որուն ողջակէզը դարձուցին հայ ժողովուրդը աշխարհին զօրեղները:

Ժամանակն է քողը բարձրացնելու ահռելի դէպքերու վրայէն, մանաւանդ Տարօնի աշխարհի, որուն մասին քիչ է դրւած կամ աղաւաղւած է յաճախ:

Իբր աղանատես եւ դերակատար, ըստ ամենայնի պիտի ջանամ տալ առարկայական, ճշմարիտ եւ իրական նկարագրութիւնը ժամանակի եւ դէպքերու. պիտի չխուսափիմ ձաղկելու աղետալի սրխալներն ու թերութիւնները մեր ամենքիս, որովհետեւ ոչ ոք իրաւունք ունի ապագայ պատմութիւնը եղծելու:

Մինչդեռ թիւրքահայ ժողովուրդը ազգովին հեւհեւ կրսպատէր բարենորոգումներու իրականացման, քանի որ « Մարզպաններէն » Գնդ. Հօֆր արդէն իսկ իր քննական առաջին պտոյտը կատարելով՝ հասած էր Հայկական հարաւային նահանգները՝ եկեղեցիներու զանդակներու հրճադին ղօղանջներու եւ ժողովրդի անգուսպ խանդավառութիւններու ուղեկցութեամբ, իսկ միւսը՝ Վէստէնէկ կր պատրաստէր մեկնելու իր չքախումբով եւ աշխատակիցներով, օգոստոս 4-ին (1914) պայթեցաւ նախ աստրեւսերայ, ապա համաշխարհային պատերազմը:

506-2001

Առաջին օրերուն հնարաւոր չէր, անշուշտ, գուշակել այդ աղէտի ծաւալը, տեղեկութիւնը եւ հետեւանքները: Առաւել եւս անկարելի կը թւէր, որ թիւրք - իթթիհատ պետութեան ղեկավարները մղէին անոր մէջ. վերջին վեց տարիներուն երեք այնպիսի հարձակումներ էին կրած, (յոյն-թիւրք, Թրիպօլի եւ Բալկանեան պատերազմները) որ, կը թւէր թէ ոչ տրամադրութիւն եւ ոչ ալ հնարաւորութիւն պիտի ունենային նման քայլ ընելու:

Օսմանեան Խորհրդարանը արձակուողի մէջ էր: Իթթիհատի կեդր. քլիւսլը դարձած էր պետութեան ղեկավարութեան կեդրոն. եռ ու զեռ մը սկսած էր հոն:

Մեզի համար կենսական էր հարկաւ օր-օրին հասկնալ անցուղարձը, ղեկավար շրջաններու տրամադրութիւնները եւ մտադրութիւնները:

Պատրիարքարանի վարչական մարմինները ոչ նման յարաբերութիւններ պահելու եւ ոչ ալ վարադրոյնէրէ թափանցելու կարողութիւնը ունէին:

Օսմ. Խորհրդարանի անդամները ի վիճակի էին թիւրք ղեկավար շրջանակներու հետ աւելի սերտ շփման մէջ լինելու, իսկ Դաշնակցութեան գաղտնի մեքենան որոշ հնարաւորութիւններ ունէր անոնց քլիւսներէն ներս թափանցելու:

Քաղաքական միջնորդոր եւ տրամադրութիւնները յաճախ կը պարզէին « Cercle d'Orient » քաղաքական ախուժին մէջ, որ պետական եւ քաղաքական թիւրք ղեկավարներէ զատ, միջազգային դիւանադէտներու ժամադրաւայրն էր: Զօհրապը (եւ պ. Հայաճեանը կարծեմ) իր անդամի հանգամանքով, աւելի յաճախ սկսաւ երեւալ հոն: Գարօն եւ Վարդգէսը կապ կը պահէին նախարարներու հետ, իսկ միւս երեսփոխաններէն մէկ քանին իթթիհատի պատասխանատու անդամներուն հետ:

Այդ բոլոր տեղեկութիւնները կուգային ամփոփելի «Ազատամարտ»-ի խմբագրութեան ամենէն վերի յարկի սենեակին մէջ, ուր տեղաւորուած էր Դաշնակցութեան Բիւրօն: Հոն էր, որ կը համադրուէին, հետեւութիւններ կը հանէին (ի հարկէ, եթէ հնարաւոր լինէր) ու կը որոշէին հետագայ քայլերը:

Այստեղ էր, որ գաւառներէն կըստացէին ու կուտումնասիրուէին կարեւոր լուրերը եւ տեղեկագրերները:

Նկատելի էր, որ թիւրքերը հետզհետէ կը հակէին գործօն դեր ստանձնելու պատերազմին մէջ: Մէկ կողմէն Պօսնա - Հերցօգովինայի եւ Բալկանեան կորսւած հողամասերը յետ խլելու քաղցր հեռանկարը, իսկ միւս կողմէ գեղեցիկ Կովկասին տէր դառնալու եւ

ուսն մղձաւանջէն պարխսպով մը ապահովուելու տրամադրութիւններ թափ կանչէին: Այս հողի վրա անպաշտօն բանակցութիւններ եւ «ստկարկութիւններ» իսկ կը կատարէին...:

Այդ օրերուն Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Տ-րդ Ընդհ. Ժողովի որոշումները (Թիւրքիոյ եւ պատերազմի մասին) ըստ երեւոյթին արդէն ծանօթ էին թիւրք ղեկավարներուն: Նաջի եւ Պեհաէտօնի Շաքիրը կըզրուէին մէջ այս հողի վրա բանակցած էին մեր ընկերներու հետ: Պատգամաւոր Փաստրմաճեանին (Գարօ) Թալէաթը արդէն հասկցուցած էր թէ՛ դժգոհ է Դաշնակցութեան կըստբաղան դիրքէն՝ աւելցնելով, որ իրենք ազատ են ատկէ պէտք եղած եզրակացութիւնները հանելու...:

Պատերազմի յայտարարութեան առաջին օրէն իսկ թէ՛ կըզրուէին մէջ գտնուող մեր կարեւոր ընկերները, թէ՛ Պօլսո՝ մենք ամէն դիմում կը ճշնէինք հակադրել թիւրքերու աճող պատերազմական տրամադրութիւններուն: Մեզի կը ջանային ապահովցնել թէեւ, բայց կըզրուէին իրենց առաջարկը մեզի,*) անշուշտ, ոչ մէկ կասկած կը թողուր թէ Ռուսաստանի դէմ պիտի ելնեն:

Ընդհանուր յուսալքում կը տիրէր Պօլսոյ հայութեան մէջ. դաւառներէն անհանգստացնող լուրեր կուգային. մեր ժողովուրդը բընազգօրէն կըզգար թէ ահաւոր օրեր պիտի ապրէր. ելք կը փնտրուէին: Այդ հոգեբանական վիճակը աւելի եւս շեշտեցաւ, երբ թիւրքերը հաշւեարդարի ենթարկեցին հայկական բարենորոգումները՝ հեռագրական հրամանով մը ետ կանչեցաւ Գնդ. Հօֆը, իսկ Վէստէնէնկը Պօլսէն իսկ արձակեցին...:

Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Հայաստանի Բիւրօի Պօլսի հատուածը առանց սպասելու Տ-րդ Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն եւ իր պատգամաւորներուն եւ երկիւղ կրելով, որ ճամբաները պիտի փակուին եւ ալլեւս անհնար պիտի դառնայ Կովկասի հետ կապ պահել, առաջարկեց ինծի անմիջապէս Կովկասի ճամբով վերադառնալ ընտրական շրջանս՝ Վասպուրական:

Բիւրօն, այդ առթիւ ընկերներու լայն խորհրդակցութիւն մը հրաւիրեց պարզելու համար օրւան քաղաքական վիճակը եւ մանաւանդ Պօլսոյ Բիւրօի շրջանի ղեկավարութեան տեսակէտները ճշտելու մեր եւ կովկասահայերու բռնելիք դիրքին նկատմամբ, տրուած լինելով, որ Ընդհ. Ժողովը, նախ քան պատերազմի յայտարարութիւնը ցրած էր եւ չէր կրցած իր դիրքը ճշդել:

*) Գործօն դիր ստամանի Կովկասի մէջ, դաւադրական կազմակերպութիւններ ստեղծելով ոռոտական բանակին հետ...:

Այդ նիստերուն, բացի մեր կարեւոր ընկերներէն (Շահրիկեան, Խաթակ, Հրաչ, Արմէն Գարօ, Վարդգէս, Փաշայեան, Սարգիս Մինասեան, Սարգիս Բարսեղեան եւ այլք) հրաւիրւած էր մասնակցելու նաեւ Զոհրապը: Դժբախտաբար, անհնար է ինծի այսքան տարիներէ եւ ապրումներէ վերջ վերջիշել անհատ ընկերներու տեսակէտները կացութեան եւ ինչպէս եւ օրեան դէպքերու նախատեսութեան եւ գնահատութեան կամ հետագայ մեր ընելիքներու մասին: Կը յիշեմ միայն մօայլ դէմքերը, մտահոգ ու սեւեռուն աչքեր եւ ահաւոր պատասխանատուութիւններու դիտակցութեան տակ կարծես կրած՝ անոնց տատանող ճեմքը ժողովի սենեակի անկիւնէ մը միւսը:

Լաւ կը յիշեմ նաեւ, որ ընդհանուր կարծիք կար թէ թիւրքերը անպատճառ նետուելու են պատերազմի քաօսին մէջ. ներքին համագում մը ունէինք նաեւ, որ պիտի հակին գերմաններու կողմը՝ ռուսներու հետ հաշիւին մաքրելու համար...: Այս պարագային մեր առջեւ կը ցցէր այն դաժան հարցը, թէ ինչպէ՞ս պիտի ելնենք սարսափելի երկրորդնքէն, երբ ռուսահայերը պիտի կռւէին ռուսական բանակին մէջ եւ բնականօրէն ուրախութեամբ պիտի առաջնորդէին այդ բանակը դէպի աւետեաց երկիրը — Թիւրքահայաստանի հողերը, մինչդեռ մենք պարտաւոր էինք մասնակցիլ թիւրք բանակին ոչ միայն իբր դիմոր, այլեւ թիւրքերը անկասկած պիտի պահանջէին մեզմէ չէզոքացնելու ռուսահայ զինուորներու եւ մարտիկներու դործողութիւնները եւ նոյնիսկ արտակարգ ծառայութիւններ ակնկալելու մեզմէ (ինչ որ խօսած էին արդէն իրողումի մէջ):

Իսկ հակառակ պարագայի՞ն — այդ ալ կըրգայինք անշուշտ ոչ այն համեմատութեամբ եւ ահաւորութեամբ ինչ որ տեղի ունեցաւ, բայց կրօնասէինք անխնայ հայածանք թիւրքահայ մարտական ուժերու եւ մտաւորականներու հանդէպ:

Զոհրապն էր ամենէն յոռետեսը եւ խորապէս ընկճւած:

Նա կորսնցուցած էր իր սոյնորական աշխօթք, խիստ մտահոգ էր ու անհանգիստ: Խոր թախծով մը համաւելած՝ դառնութեամբ կը խօսէր բարեկորդութիւններու վերջնական վախճանին մասին. «Եթէ թիւրքիւն Ռուսաստանի թշնամիներու հետ ըլլայ վրէժք պիտի հանէ մեզմէ թէ այսքան տարիներու յեղափոխութեան փոխարէն եւ թէ հայ դատին համար...» այսպէս կը մրմնջէր նա, քովս նստած, կարծես ինքն իրեն: Ու երբ, մանաւանդ Խաթակը, ոգեւորւած ու հաւատքով՝ Ռուսաստանի ահարկու ուժին մասին կը խօսէր, որ կըրնար կարճ միջոցին մահացու հարւած տալ թիւրքերուն, Զոհրապը, — որ ռուսերուն կը ճանչնար պատմութենէն եւ Պօլսէն միայն — պահ մը կը յափշտակէր այդ հաւատիքներէն, բայց Շահրիկեանը

կուգար խանդարելու անոր հոգիին անդորրութիւնը: Մինչեւ այսօր ալ չեմ կրնար առանց խոր յուզումի, մոռնալ այդ սքանչելի հայ մարդու հոգեկան տառապանքը:

Որքան կը յիշեմ երկու տեսակէտներ կային: ա.՝ Ռուս-թիւրքական պատերազմի պարագային, ռուսները կայծակի ջախջախիչ հարեւած պիտի տան թիւրքերուն. այս պարագային Կովկասի մէջ պէտք էր պատրաստ ունենալ հայ կամաւորներու գունդեր, որոնք ռուս բանակին իբր յառաջադահ, փութով դրաւէին Հայաստանի կարեւոր ռազմական կէտերը, թոյլ չտալով որ թիւրք-քիւրդ տարրերը վնասեն հայ ժողովրդին:*) Բացի այդ, մշակել մեր քաղաքական պահանջները եւ ներկայացնել ռուսական իշխանութեան կաթողիկոսին միջոցաւ: Քաղաքական մեր բաղձանքներն էին. թիւրքահայաստանի անկախութիւնը, ռուսական հովանաւորութեան տակ: Միւս կողմէն ժամանակ Հայաստանի Բիւրօն պէտք է որ հրահանգէր դաւառի իր կազմակերպութիւններուն, դադարեցնել պատրաստելու ինքնապաշտպանութեան: Իսկ վտանգի ընդմէջէն միանալու ներարշաւ հայ գունդերուն:

Այս տեսակէտը կը պաշտպանէին Սաթակը, մասամբ Արմէն Գարօն, Սարգիսը եւ Տօքթ. Փաշայեանը

Երկրորդ տեսակէտը աւելի պահպանողական էր: Ձայն պաշտպանողները լաւատես չէին այնքան ալ ռուսական արագ յառաջխաղացման նկատմամբ, տրւած ըլլալով արեւմտեան ճակատներու հաւանական խոշոր ուժերու պահանջը եւ ռուսական կովկասեան բանակի հրամանատարական կազմի որակը: Անոնց կարծիքով վրտանդը անխուսափելի էր թիւրքահայ ժողովրդի համար: Թէեւ ինքնապաշտպանութեան պատրաստութեան հրահանգը պէտք էր տալ, բայց անհրաժեշտ էր նաեւ Կովկասի մէջ, սահմաններուն մօտ, քանի մը կէտերու վրա, ոչ համախումբ պահել խոշոր միաւորներ հայ մարտիկ խումբերու, որոնք կրաւորական դերի մէջ մնային եւ ծայրայեղ պարագաներուն (ջարդ կամ թրք. պարտութիւն) միայն սահմանը անցնէին: Վնասակար կը դոնէին ռուս ձեռքով կամաւորական մասը կազմելու եւ ռուսներ ըստ ամենայնի ենթարկելու ռուսական բանակին: Այս պարագային թիւրքերը պրովոկասիոնի առիթ չունենալէ զատ, հայերու դէմ նախ քան քայլ մը ընելը աւելի երկար պիտի մտածէին սահմաններու վրա կուտակած ուժերու պատճառով, որոնք դիւրին կերպով կրնային դադարի ճամբաներով ներս սահիք եւ թի-

*) Այս մասին կառաջադիւր ամփոփալիս բանակցիլ ռուս կառավարութեան հետ, ամենի ամօր համաձայնութիւնը եւ ստանալ պէտք էր օժանդակութիւնը:

կունքէն ու կողերէն անհանգստացնելով թիւրքական դունդերը, անիշխանութիւն ստեղծել ներսը եւ ահաբեկել քրդական աւազակային տարրերը: Այս մասին երկրորդ տեսակէտ պաշտպանողները կը կարծէին, որ այժմէն պէտք է նախդուշացնել թիւրք զեկավարները, յատնելով թէ սահմանի միւս կողմը դառնող հայերը իրենց տեղերէն չպիտի շարժին, եթէ ներս դառնող ժողովրդին ֆիզիքական վտանգ չսպառնայ: Այս տեսակէտին կը յարէին Ս. Մինասեանը, Հրաչը, Վարդգէսը, Շահրիկեանը եւ աւելի ուշ Զոհրապը:

Ներսէս իրարմէ տարբերող տեսակէտները անհաշտելի մնացին. որոշեցաւ Կեդր. Կոմիտէներու քննութեան ենթարկել ու միեւնոյն ժամանակ երկու տեսակէտները առանձինն իմ միջոցաւ հաղորդել Արեւելեան Բիւրօին (Կովկաս), սպասելով Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորներու վերադարձին որպէսզի ի հարկին վերաքննութեան ենթարկէին:

Մինչ այդ, բոլորը համաձայն էին, սակայն, որ Թիւրքիոյ հայութիւնը պարկեշտօրէն կատարէ իր քաղաքացիական պարտականութիւնները եւ կրէ պահանջաւոր զոհողութիւնները (զինւորադրութեան, արտակարգ հարկերու եւայլն):

Օգոստոս 14-ին պիտի մեկնէր իտալական վերջին նաւը դէպի Բաթում. ըսին թէ այսուհետեւ պիտի դադրի յարաբերութիւնը. այս առիթը եթէ փախցնէի, ուրեմն այլեւս չէի կրնար տեղէս շարժիլ:

Այդ ատեն Մեծ Կղզի կը բնակէի: Մեկնելուս նախորդ օրը Արմէն Գարօն, Վարդգէսը եւ ես իրիկունը միասին պիտի անցնէինք. Զոհրապն ալ հրաւիրեցինք եւ միատեղ նաւ առինք կղզի երթալու: Նաւին վերը, անկիւն մը քաշած էինք. Զոհրապը խոհուն ու սրխուր, հայեացքը ծովի բացերուն, ջրային տենդով մը իր ընչացքին հետ կը խաղար. ճամբու ամբողջ տեսողութեանը խիստ սակաւ կը խօսէր: Մօտեցած էինք կղզիին, երբ արցունքով լեցուն աչքերը ուղղեց ինձի եւ յուզած ըսաւ — «Վաղը կը մեկնիս, ուրեմն ... լաւ է ու ազնիւ երթալ ժողովրդին քով ծանր օրերուն: Յեղափոխութիւնը եթէ ուրիշ արժանիք իսկ չունենայ, բաւ է որ իր անգամները այսպէս կը դաստիարակէ — գիտնալ անձը տալ ժողովրդին: Գրէ՛ եթէ բանի մը պէտքը ունենաս... ասոնք մեր գլխուն բան մը պիտի բերեն, գիտցած եղիր... դժբախտ եմ ես, որ չեմ կրնար հետեւիլ ձեզի...»:

Իմ տարաբախտ բարեկամս, ինչպէ՛ս քո զգայուն հոգիդ, որ այնքան լաւ կը ճանչնար շրջապատին մարդակերպ բորենիները, չկրցաւ նախազգալ թէ քանի մը ամիս վերջը պիտի տանէն քեզի փչրելու:

դանկը Հայաստանի սեմին վրա...

Մեր նաւը Վոսփորի բերանէն առաջ հարցեցաւ պզտիկ նաւէ մը. ըսին թէ՝ Թորփիլներ զետեղած էին:

Սամսոնէն քիչ մը հեռացած, ծովային թառթառի մը հանդիպեցանք: Մեզմէ քանի մը քիլոմէթր հեռուն, յանկարծ, փրփուրներու հսկայ շեղջակոյտեր, ապա ջուրը հսկայ շատրւանի մը պէս վեր ելաւ, այդ ատեն երկինքէն սեւ սիւն մը իջաւ, հասաւ բարձրացող ջուրին եւ ծարաւած վիշապի մը պէս սկսաւ ծծել անյաղ. սիւնը ծովէն մինչեւ երկինք երկարած էր: Այս տեսարանը տեսց 8 - 10 վայրկեան, երբ յանկարծ, սարսափելի պայթիւնով մը ջրային սիւնը փշրեցաւ, ամպը դէպի վեր ելաւ եւ վիթխարի ջրային անդունդ մը բացեցաւ, որ կեռար կատաղօրէն, մինչեւ որ աստիճանաբար լեցեցաւ ու խաղաղեց...: Ճամբորդները չարագուշակ նշան մը կը համարէին այդ երեւոյթը. թէեւ ոչ սնապաշտ, բայց ես ալ բնագորէն ենթարկեցայ՝ սիրտս ճմլեցաւ:

Երրորդ օրը արշալոյսին արդէն Տրապիզոնի առջեւն էինք: Ոչ մէկ արդելք կար դուրս գալու: Անմիջապէս մակոյկ մը առի եւ քարափը ելայ: Երեւի Պօլսէն հեռագրած էին, որովհետեւ ելած-չելած, մեր վաղեմի ամենի զինուոր Աւետիսը եւ տեղական ընկերներ ելան առաջ:

Անհրաժեշտ էր գիտնալ թէ Ընդհանուր Ժողովի պատգամաւորներէն ոեւէ մէկը վերադարձած էր, հոն էի՞ն արդեօք: Ըսի՛ն թէ՝ օր մը առաջ Պօլիս էին մեկնած Ակնունին եւ Զարդարեանը. շատ ցաւեցայ:

Տրապիզոնի մէջ կեանքը խաղաղ էր. մարդիկ երեւի միտքերէն ալ չէին անցնէր մօտալուտ պատերազմը: Հոն վերջին անգամ տեսայ մեր ապարախտ ընկերներէն Սեդրակ Եսայեանը եւ Վանեցի վաղեմի ընկերներէն Միհրան Արարքեանը, որ պզտիկ խանութ մը ունէր եւ մտադիր էր Վան վերադառնալ, ու Արմենակ Թոխմախեանը, որ ճաշարան մը բացած էր: Խեղճ տղաք, որոնք ժամանակ չունեցան ապաստանիլ Վանի իրենց քաջարի ընկերներուն քովը:

Եւ ու գեռ էր Թիֆլիզի մէջ: Ռուս-թրքական պատերազմը անխուսափելի կը նկատէին. Ժողովրդական հաւաքոյթներ տեղի կուներնային, որոնց մէջ յաճախ անյայտ մարդիկ ամբիոն կը բարձրանային՝ հրահրելով ամբոխի տրամադրութիւնները: Խաչակրաց արշաւանքի նման բան մը էր որ կը պատրաստէր: Միւս կողմէ թիւրքահայ եւ կովկասահայ երիտասարդութիւնը Դաշնակցութեան դուռները ափ էին առեր. կը պահանջէին հրապարակ ելնել եւ ձեռք առնել կամաւորական զօնդեր կազմելու գործը: Անոնցմէ ամենէն

գործօնը Համազասպին էր, որ նոր էր եկած Ընդհ. ժողովին եւ իրեն յատուկ ուղեւորութեամբ ու թափով, կը պահանջէր ստանձնել կամաւորական շարժման ղեկավարութիւնը: Կը հետեւցնէի ուրեմն որ Կովկասի մէջ ապրող հայութեան համար կամաւորական գունդերով կուին մասնակցիլ անառարկելի էր եւ բնական. հազիւ առիթը եկած կը նկատէին թիւրքէն վրէժ հանելու եւ մահաւանդ մեր հողերը խլելու...:

Այսպէս էր ընդհանուր տրամադրութիւնը որ հետզհետէ կը վարակէր նաեւ հայ վերին խաւերը: Կը խօսէին Պետերբուրգ պատգամաւորութիւն մը ղրկելու մասին, որ առաջադէր մեր քաղաքական պահանջները. Պետական Դումայի անդամ Ս. Պապաջանեանը հոն այդ ուղղութեամբ կաշխատէր, կարծեմ:

Դաւով մեր շրջաններուն՝ Դաշնակցութեան ղեկավարութեան, եւ գոայ զանոնք տատանող եւ անհանգիստ տրամադրութիւններու մէջ: Ընդհանուր ժողովին պատգամաւորներ եկած էին արդէն. զեկուցումէն զիտէին ուրեմն Ընդհ. ժողովի որոշումները եւ իթթիհատի առաջարկները: Միեւնոյն ժամանակ, ամէն կողմէ բարոյական ճնշում գործ կը դրէր՝ դրական կերպով վճռելու կամաւորական գունդերու խնդիրը եւ ստանձնել կազմակերպութեան ղեկավարութիւնը: Եթէ չեմ սխալիր, նոյնիսկ արդէն հեռաբով կանչուած էր ապագայ վարիչներէն Անդրանիկը:

Այսպէս էր մթնոլորտը երբ Թիֆլիզ հասայ, ուր շարք մը խիստ կարեւոր նիստեր ունեցանք կուսակցական ղեկավարութեան լայն շրջանի մը հետ:

Որոշ կը յիշեմ միայն Տօքթ. Զաւրիէվի քրոջ տան մէջ տեղի ունեցած ժողովները: Խաչ. Կարճիկեանը կը նախագահէր նիստին: Որքան փոխւած, հասունցած տեսայ այդ մարդը. խստադէմ, ինքնամփոփ, մեթոդիկ եւ տրամաբանող. նկատելի էր, որ կը վայելէր հեղինակութիւն նոյնիսկ աւելի հին ընկերներու մէջ: Ընկերներէն, որոնք ներկայ էին մեր ժողովներուն, կը յիշեմ Ա. Շահխաթունեանը, Բադր. Թօփչեանը, Կորիւնը, Զաւրիէվը, Արշ. Թադէոսեանը, Տօքթ. Տէր-Դաւթեանը: Իմ զեկուցումը Հայաստանի Բիւրօի Պօլսոյ հատուածի տեսակէտներու մասին, քննեցաւ երկար, խոր լրջութեամբ եւ բազմակողմանի: Ինձ համար սակայն պարզ էր արդէն, որ Թիֆլիզի ընկերներու մէջ կը գերակշռէր ռուս բանակին սկիզբէն իսկ կամաւորական գունդերով մասնակցելու տեսակէտը. ժողովրդական խաւերու խանդավառ ցոյցերը եւ միտինգները, մեր շարքերուն եւ մարտական տարրերու յամառ պահանջները ազդած էին անոնց վրա. կը խորհէին որ կարելի չէր տարբերային այդ բու-

որն շարժումը եւ շարժերու տրամադրութիւնները թողուլ ճակատագրին, նա կրնար վնասակար հուններու մէջ մտնել կամ գործիք դառնալ ուստի հրամանատարութեան: Կը մշակէին կարգ մը պայմաններ կազմելիք գունդերու մասին եւ պահանջներ (գունդերու հրամանատարական կազմի իրաւասութիւններու, Ազգային Բիւրօին ենթարկելուն, թիւրքահայ ժողովրդի կանխակալ պաշտպանութեան): Ի նկատի ունէին նաեւ թիւրքահայաստանի ազատագրման խնդիրը, կայսրը հանդիսաւորապէս պէտք է յայտարարէր իր խոստումը այդ մասին. Տօքթ. Զավրիէվ այդ նպատակով Պետերբուրգ պիտի մեկնէր:

Սօսակցութիւններէն եւ վիճաբանութեան ընթացքէն տեղեկացայ, որ Թիֆլիզի մէջ բոլոր հոսանքներէ կազմած է Ազգային Բիւրօ (կարծեմ առանց սոց.—դէմոկրատներու) եւ որ մերոնք կամաւորական գործի կազմակերպումը եւ ղեկավարութիւնը անոր կողմէն թողուլ: Ի նկատի ունէին արդէն գունդերու հրամանատարները եւ հրաւիրած էին զանոնք:

Եւ կողմնակից էի Պօլսոյ ընկերներու երկրորդ տեսակէտին — պատրաստի ուժեր ունենալ. չկապել ուսական բանակին, մնալ կրաւորական դիրքի մէջ եւ ծայրայեղ կամ նպաստաւոր վայրկեաններուն ուժերը ի յայտ բերելու: Երկարօրէն խօսեցանք ու վիճեցինք այս հարցին շուրջ: Թիֆլիզի ընկերները արդէն բաւականաչափ խրաժ էին գործօն մասնակցութեան մէջ, համոզուելու համար իմ կամ Պօլսոյ ընկերներէ ոմանց բերած փաստերէն:

Անսահման հաւատ եւ ոգեւորութիւն կը տիրէր կովկասահայութեան բոլոր խաւերուն մէջ. հաւատ ուսական ուժերու նկատմամբ, հաւատ որ, վերջապէս, հայութիւնը պիտի հասնի իր լուսաւոր հանգրւանին եւ վստահութիւն, որ ուսն բանակը ըստ ամենայնի ու անվերապահ պիտի քաջալերէ ու օժանդակէ հայ կամաւորական գունդերուն:

Երթալով կաւեճային ուս.—թրքական պատերազմի հաւանականութիւնները: Պէտք էր շտապել. սահմանները կրնային գոցուիլ:

Ուղղակի Իգդիր անցայ: Ըսին թէ Դրօնի Պայազլիդ կը հանդիպիմ: Իգդիրէն մեկնելու նախօրը իրիկունը քովս եկան Պաշկալէի հրէայ հարուստ վաճառականներէն երկու եղբայրները, որոնք Վան պիտի վերադառնային — Կովկասէն, բայց շատ կը վախճային ճամբաներէն. ըստ երեւոյթին բաւական դրամ ունէին քովերնին. խնդրեցին ընկերանալ ինձ. իմ մէպուսի հանդամանքին կապատանէին:

Զընկիլի բարձունքին, որ սահմանադրուին էր, ուսն սահմանապահ զօրքէն 8-10 հօգի (որոնց երկուքը հայ էին) անցած էին սահ—

մանագծէն ու հաւաքած խոշոր ժայռի մը ստերին մէջ, մտերմօրէն կը շաղակրատէին թիւրք զինուորներուն հետ...

Հետեւեալ իրկունը արդէն Պայազլիտ էինք: Դրօն հանդիպեցայ միայարկ տան պղտիկ սենեակի մը մէջ. իր քովն էր Եգօրը (յետագային Կարճիկեանի սպաննողը): Դրօն ճանչցած էր եւ շատ ժողովրդականացած քիւրդերու մէջ «Սուրէն էֆէնդի» անունով: Վաճառականութեամբ կը զբաղէր—որքան կը յիշեմ Կովկասէն շաքար եւայլն կը ներմուծէր, փոխարէն ոչխար եւ հում բերք արտահանելով: Դրօն պատմեց որ քիւրդ համիտիէներու մէջ խլրտում կը նշմարէ. անոնց մեծերը վերջին օրերը Պայազլիտ լեցած են: Ըսաւ թէ ինքն ալ կարծես հակողութեան տակ կը գտնուի. բաներ մը կը դառնան իր շուրջը. կը նախընտրէ վերադառնալ եւ վստահ է որ պատերազմը պիտի պայթի. այդ առեւնէն նա կը խորհէր արդէն կազմելու զօրեղ կամաւորական գունդ մը: Դեռ ես Վան չհասած, լուր առի որ արդէն մեկնած է Պայազլիտէն: Հեռատես էր վարւած, որովհետեւ, երբ Բերկրիի մէջ հանդիպեցայ Հայտարանցի պետերէն Մէհմէտ Սաուրը՝ մեր վաղեմի եւ հաւատարիմ բարեկամին, ըսաւ թէ կառավարութիւնը գաղտնի հրահանգ է տւած դաւադրօրէն սպաննելու «Սուրէն էֆէնդին»: Բայց նա գիշերը անյետացեր է: Մէհմէտ Բէգը պատմեց նաեւ թէ իր աշխրէթն ալ (համիտիէ) հրաման է ըստացեր պատրաստ լինելու. Պայազլիտ է հրաւիրւած, բայց ինքը տըրամադիր չէ երթալ, թերեւս որդին ղրկէ. ապա Եւրոպական պատերազմի մասին ինձմէ տեղեկութիւններ առնելէ վերջը, գլուխը տխրօրէն թափ տալով՝ աւելցուց. «Գէշ հոտ կուգայ այս բոլորէն. ժամանակին երբ քեզի կըսէի թէ այս շուն — անհաւատ ումերուն (թիւրք) վստահութիւն պէտք չէ ընել, դուն կը հաւատայիր. մեր տղէտ ու յիմար քրդութեան մէջ ալ միութիւն չկայ, որ հայերու հետ միանանք եւ գալիք խառն օրերուն՝ մեր գործը կարգի դնենք... Ասուած մեզի օգնութեան հասնի»:

Երբ Պայազլիտ էի, իբր պաշտօնական մարդ, այցելեցի գայմազամին. շատ պաղ ընդունելութիւն մը ըրաւ. գիտէր որ Դրօն քով եմ իջած ու նենգ արտայայտութեամբ մը հարցուց, թէ շատոնց է որ կը ճանչնայի «Սուրէն էֆէնդին». ըսի թէ Կովկասի յայտնի առեւտրականներէն է եւ օգտակար կրնայ լինել այս շրջաններուն. «Այո, — պատասխանեց նա քմծիծաղով մը — վաճառական ըլլալու համար, դեռ շատ ջահիլ է». — «Եթէ երկտասարդ մը կրնայ գայմազամ լինել, դժուար չէ վաճառական դառնալ», պատասխանեցի ես կատակով, առանց, ի հարկէ, իր ակնարկը հասկնալ ցոյց տալու:

Կանցնէի հայաբնակ գիւղերէ, հանդիպելով իմ վաղեմի բարե-

կամներու երկիրըրտ բայց անսահման յուսալի հայեացքներուն: Ինձմէ կըստպատէին լսելու «աւետիսը» — Հայաստանի մօտակայ ազատութիւնը...: Հայ ժողովուրդը խիստ նուրբ զգայութիւն ունի եւ բընազդ: Վստահ էր, որ ռուսները պիտի արշաւէին դէպի Թիւրքահայաստան: Ամենքի կարծիքով Դաշնակցութեան եւ Կաթողիկոսի չընորհիւ է, որ ռուս կառավարութիւնը այդ քայլը պիտի առնէր, յատկապէս «հայութիւնը ազատելու անօրէններու լուծէն», ու հառաչով մը կը բացականչէին «Աստուած ինոր թուրը հատու անի...»: Նոյնն էր միջնորդաբ նաեւ Վանի մէջ: Քաղաքի ժողովուրդը անշուշտ աւելի զուսպ էր, զգուշանալով գրգռու պատճառել թրքական թաղերուն կամ կառավարական շրջանակներուն: Թիւրք ժողովուրդը խիստ մտահոգ էր ու սմբած:

Վաւաճանը մինակ էր իր բնակարանին մէջ. հրաւիրեց իրեն հետ ապրելու: Ռուսական նախկին հիւպատոսարանին գրեթէ կից, Գայլեանի տունն էր, կոկիկ երկու սենեակով եւ սրահով: Այդ տունն Վան կը գտնւէին նաեւ Քաջագնդունին (որ Վասպուրականը վերէն վար ճամբորդած եւ լուսանկար ապակիներու մեծ պաշար էր հաւաքած), դաշնակցական ինչոն եւ Գալուստ Ալոյեանը, որ կարծեմ Դրօն առեւտրական ընկերն էր Արճէշի շրջանում: Հոն էին, ի հարկէ, Արամը, Իշխանը եւ Բուրքարացի Գրիգորը:

Այլ էր տրամադրութիւնը մեր շարքային երիտասարդութեան եւ տարբեր՝ Վասպուրականի կուսակցական ղեկավարներու:

Կրնամ վստահօրէն ըսել, թէ Վասպուրականի երիտասարդութիւնը (առանց կուսակցական խտրութեան) բացարձակ հակառակ էր թրքական բանակին մէջ ծառայելու. ամէն գինով կը խուսաբէր. մասնաւորապէս այս շրջանին, երբ ահագին քաղաքական ակնկալիքներ կային, երբ իրենց հայրենիքին ծառայելու ըստէն հասած էր եւ բարեկամ վիթխարի ոյժ մը կը պատրաստէր ճգմել Թիւրքերուն, յիմարութիւն էր գինւոր երթալ: Այդտեղ եւս զօրեղ բարոյական ճշման տակ էր Վասպուրականի Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը:

Առաջին այս տալաւորութիւնը ստացայ, երբ չվման մէջ մտայ գիս այցելող եւ մեր պատրաստած նոր սերունդին հետ:

Բայց անհրաժեշտ էր ընկերներուս փութով ծանօթացնել Կովկասի մէջ տիրող տրամադրութիւններուն եւ ձեռնարկներուն քանի գեո — կը կարծէի — ուշ չէր:

Քաջագնդունին եւ ինչոն կը պատրաստէին Կովկաս վերադառնալ, ուրեմն պատահութիւն էր անոնց միջոցով Վասպուրականի վի-

ճակն՝ ու ղեկավարութեան տեսակէտները հաղորդել Արեւելեան Բիւրօյին. շրջան մըն էր, որուն կարծիքները եւ որոշումները էական նշանակութիւն ունէին:

Իմ գեկուցումը՝ Պօլսոյ եւ Թիֆլիզի կուսակցական բարձրագոյն մարմիններու վերաբերմունքի եւ արամադրութիւններու մասին, խիստ ճնշող տպաւորութիւն թողուց ընկերներուս վրա: Ամենէն շատ աղբաւած էին Արամը եւ Քաջագնոնին: Անոնք թիւրքահայ ժողովրդին համար կորստաբեր կը համարէին կամաւորական գունդերու կազմութիւնը եւ մասնաւոր գործօն մասնակցութիւնը եւ ենթարկումը ռուսական բանակին: Դաշնակցական խէչօն ճիշտ անոնց հակառակ, ուսերը հրճանքէն վեր - վեր կը նետէր, աչքով արագ շրջաններ կընէր առաստաղէն դէպի շրջապատը, ու որովհետեւ անոր լեզուն անգոր էր համոզելու իրմէ զօրաւորներուն, բացազանչութիւններ կարճակէր եւ կից կուտար՝ «ինչպէ՞ս կարելի է... խեղճ բա՞ն է այս առիթը ձեռքից թողնելու. նորից միամիտ ենք մնալու... եթէ չխառնենք, կարծում էք թիւրքերը մեզ հանդի՞ստ պիտի թողնեն...»: մէկ խօսքով, ամենալալն չափով մասնակցելու կողմնակից էր: Վռամեանը, Իշխանը, Գալուստ Ալոյեանը եւ Բուլք. Գրիգորը աւելի շուտ կը միանային Պօլսոյ ընկերներու երկրորդ տեսակէտին - պատրաստել ուժեր, բայց գործածել խիստ անհրաժեշտ պարագաներուն միայն. այժմէն ռուսական բանակին հետ չկապելի ու յանձնառութեան տակ չմտնել: Ուրեմն Վասպուրականը դէ՞մ էր կամաւորական գունդերու սլաշտօնական կազմութեան՝ ենթակայ ռուսական սպայակոյտին: Այսպէս ալ հրահանգ տրեցաւ Քաջագնոնին. խէչօն մնաց իր տեսակէտին վրա եւ յանձն չառաւ պատուիրակի դերը: Քանի մը օրէն անոնք մեկնեցան:

Վասպուրականը անկասկած կազմակերպական տեսակէտէն, յեղափոխական կուսակցութիւններու եւ մասնաւորապէս Դաշնակցութեան զօրեղ միջնաբերդն էր: Ժողովուրդը եւ մասնաւորապէս երիտասարդութիւնը լեցած էր գլխաւորապէս Դաշնակցութեան մէջ: Գիւղերու կազմակերպութիւնները զանգւածային էին, անոնց մարտունակ տարրերէն ստեղծւած էին ինքնապաշտպանութեան կարգապահ զօրեղ խումբեր - որոնք կապւած էին իրար՝ գաւառական կեդրոնէ մը կառավարելով, իսկ վերջինս ուղղակի կեդր. կոմիտէին:

Զեմ հանդիպած երբեք եւ ոչ մէկ տեղ հայ ժողովրդական հատկանիշներու, որոնք իրապէս այդքան հաւատարմօրէն սնւած լինէին Դաշնակցութեան աւիչէն: Տարօնի հայութիւնը նոյնպէս անցեալ մը ունէր, բայց երկրին պայմանները եւ անոնց խառնւածքը այդ ժողովրդէն պատրաստած էր մոլեռանդ հայեր, ազգասէրներ, իսկ

Վասպուրականի ժողովուրդը ոչ այնքան մոլեռանդ ազգասէրներ, որքան դիտակից դաշնակցականներ էին: Թերեւս այս երեւոյթը կարելի է վերադրել ժողովրդի կրթական մակարդակին, Կովկասեան հայութեան մերձաւորութեան եւ դաշնակցական մտաւորականութեան հետ աւելի բաձախ եւ երկարատեւ շփման. կը դժարանամ բացել:

Յենւած նման դանդաժի մը վրա, Դաշնակցութեան ղեկավարները ամուր կզգային ինքզինքնին: Կառավարութիւնն եւս անգիտակ չէր ատոր: Այդ էր պատճառը, որ Վանի կուսակալ Թահսին պէյը յարատեւ չիման մէջ էր դաշնակցական ղեկավար ընկերներու հետ: Երիտասարդ էր Թահսինը, կիրթ, ինչացի եւ յարաբերական միտքով, անկեղծ իր վերաբերմունքին մէջ: Կը թւէր թէ մոլեռանդ Իթթիհատականներէն չէր. չէր սիրէր բուռն միջոցներ եւ կը ձգտէր մեղ հետ ստեղծել միջին ճամբաներ, խուսափելու համար վտանգաւոր բախումներէ:

Արդէն իսկ զինուորակոչութիւն յայտարարուած էր: Հայերը կը խուսափէին. դաւառները եւ մասնաւորապէս Կարճկանի շրջանը հանդիստ չէր. թիւրք սոտիկանները քիւրդ բէգերու հետ դաւադրութիւններ կը լարէին Դաշնակցութեան մարտիկներու դէմ, եւ ընդհարումներ իսկ պատահեցան:

Թահսինը կը խնդրէր փոխադարձ համաձայնութեամբ կարգադրել նորակոչներու հարցը եւ տեղի ունեցող դէպքերը չթողուլ որ մեծ ծաւալ ստանան:

Իբր մէպուսներէն մէկը, Վոսմեանը մեկնեցաւ Ոստան եւ տեղի դայմագամի հետ (Շիւքրի — մոլեռանդ եւ կրթւած Իթթիհատական մը) Կարճկան անցաւ տեղին վրա քննութիւն բանալու:

Սակայն Վանի Իթթիհատական քիւլը շատ աւելի ուժեղ էր եւ ազդեցիկ քան Վանի իշխանութիւնը: Քիւլը կը վարէին Վանի լոթի թիւրքերէն մէկ-երկուքը, գնդապետ Ջաֆէր Թայարը, վանեցի սպա Վէֆեկը, Քիւլիսկ Քեադիմը եւայն (հետագային Տարօնի հայութիւնը ջարդող «Գասապ թաւուրի» հրամանատարը): Աննշմարելի կերպով բացատական մեծ դեր կը կատարէր նաեւ հուտուտ Ժանդարմա քումանդանը (սահմանապահ Ժանդարմական գնդի պետը) ապա Քեադիմը (Էնկիւրիի «ազդ. ժողովի» նախկին նախագահը եւ ոյժժեան «ազդ. պաշտպանութեան» գործաւարը), ծայրալեզորէն հայատեաց, դաժան իր պարտականութիւններու եւ պահանջներու մէջ:

Շատ յաճախ Թահսինը կայցելէր Վոսմեանի բնակարանը, ուր ժողոված կը լինէինք, մեղմէր գառ Իշխանն ու Արամը:

Վոսմեանն էր, գրեթէ միշտ, խօսակցութիւն վարողը. ան ան-

կաշկանդ ու անվերապահ էր իր միտքերու արտայայտութեան մէջ, անշուշտ, դեր կը կատարէր նաեւ իր մէպուսի անկախ հանգամանքը. խիստ էր քննադատութիւններու մէջ, դիտէր որսալ դիմացինի տրամադրութիւնները եւ օգտագործել զայն. առաջնակարգ բանագրեաց էր. գիտէր պնդել կամ ի հարկին իր զիջումները արժեցընել: Վալին յարգանք ունէր անոր հանդէպ իբր խիստ ազնիւ մարդու, բայց անգործնական եւ միջնափայրի պայմաններուն անծանօթ մէկը կը համարէր:

Արամի հետ մտերմօրէն կը խօսէին. կը քաշէին անոր պոռթկումներէն. իր տեսակէտներու պաշտպանութեան մէջ թափ մը, մոլեգին շեշտ մը կը զնէր, որ կազդէր դիմացինին. բայց շատ անգամ թիւրքերը չահագործած են անոր վայրկեանի բռնկումները եւ ըրած քայլերը, «թօլաֆ ատամ տրը»- կըսէին անոր մասին- «սիրտ ունեցող մարդ է»:

Իշխանը գրեթէ չէր խօսէր մեր բանակցութիւններու ընթացքին, կամ դէմքի գծերով եւ աչքերու արտայայտութեամբ կը մասնակցէր աւելի շուտ: Մէկ կողմը նստած, ջղախօսէն մատը քիթին մէջ կը կոխէր ուժգին կամ մաղերու հետ կը խաղար, իսկ երբ նկատէր նենգութիւն մը, կեղծիք մը, դաւ մը, քիչ մը արխնով լեցած աչքերը վալ կը ստանային, սեւ կոպիճները արագ կը դառնային եւ բերանը հեղնական սպառնող ժպիտով մը կը ծռէր: Խիստ կասկածամիտ էր իր բարեկամութիւններուն մէջ: Թիւրքերը, որոնց յաճախ հանդիպած էինք, կը հասկնային Իշխանի այդ դէմքի խաղերը եւ աւելի զգուշ կը դառնային:

Իշխանը մուտք ունէր թիւրքական քիւլաները. միակ մարդն էր մեր մէջ, որ գիտէր, պաշտօնականէ դուրս, կոպ պահել բոյոր խաւերու հետ, մէջը յինելով եւրոպացիներ: Կը վայելէր յանդուգն եւ անմիախ մարդու համբաւ. իր բարեկամութիւնը կը փնտռէր:

Վանի գինւորական հիմնարկութիւնները այդ օրերուն (սեպտեմբեր) մեծ եռուղեով մէջ էին. առանց ոռւս-թրքական պատերազմի յայտարարութեան, ոչ միայն գինւորական համախմբումներ կը կատարէին, այլեւ առաքումներ գումղերու դէպի սահմանագլուխ:

Օր մը Թահսին պէյէն Վոստեանը եւ ես, իբր մէպուսներ, հրաւէր ստացանք ներկայ գտնելու զօրանցքի մը գումղերու, որոնք ոռւսական սահման կը մեկնէին: Բերդի արեւելակողմը, Աւանց գիւղի ճանապարհին վրա, հաւաքւած էին կառավարական եւ գինւորական բարձր աստիճանաւորներ չրջապատւած հայ եւ թիւրք ահազին բազմութեամբ: Թահսինը հրաւիրեց մեզ իր քով, ուր կանգնած էին

արդէն թիւրք մէսլուս Միւնիքը եւ հիւսպատոսները: Զօրքերու խումբերը զինւորական նւագաւորի հնչիւններուն հետ կը քալէին մեր առջեւէն:

Իթթիհատի կարեւոր անդամներէն Զաֆէր Թալարն էր հրամանատար մեկնող խումբին. նստած ճերմակ ձիի մը վրա, սուրը մերկացուցած, հերոսի մը պէս կուրծքը դուրս ցցած, հպարտ մեղի բարեւեց ու անցաւ. Վէֆիլին ալ զօրարածիւններէն մէկը կը վարէր: Զաֆէր Թալարին կը հետեւէր Ոստանի յայտնի շէյխ Սալիտը՝ երեսը քողով մը ծածկած եւ շրջապատւած փաթթոցաւորներով եւ քիւրդերով:

Երբ տուն վերադարձանք, դտանք հոն Զաֆէր Թալարի այցետոմսը, որուն վրա կարգացիւք իր անունը եւ նոր պաշտօնը, ապա անկիւնին քով մեծ տառերով «Թիֆլիզ»...: Վանէն ելած էր վստահօրէն Թիֆլիզ հասնելու մտադրութեամբ:

Սեպտեմբերի վերջերն էին: Մեր դժբախտ ընկեր Գալուստ Ալոյեանը պիտի մեկնէր Կովկաս. նա ականատեսս եղած էր վերջին անցուղարձերուն. մօտէն տեղեակ էր ընդհանուր տրամադրութիւններուն եւ թիւրքերու պատրաստութիւններուն: Իր մեկնելու նախորդ օրը զէպի Թօփրաք Գալէ որսի ելանք իրեն, Վոսմեանին եւ Իշխանին հետ. կաքաւներ եւ նապաստակ մը բերինք, վերջինը իբր ճամբու պաշար պատրաստեցաւ. հետեւեալ օրը մեր առաջնորդներուն հետ հեռացաւ Վանէն:

Քանի մը օրէն հասաւ մեղի անոր դաւադրօրէն սպանութեան գոյժը Պալադիտի մէջ: Իթթիհատականները միջոցներ ձեռք առած էին ներսի գաղտնիքները դուրս չհանելու դէմ. կը կարծէին թէ Ալոյեանը խիստ կարեւոր գաղտնիքներ ու հրահանգներ կը տանի իր հետ...: Պէհաէտին Շաքիրի օրագրէն կը պարզւի այժմ, որ Իթթիհատը դեռ Սեպտեմբերի սկիզբէն որոշած էր ոչնչացնել հայ ղեկավարները:

Օրէ օր պատերազմի յայտարարութեան կրտսաւէր: Տենդոտ կերպով հապճեպ ժողովուած զօրքը սահմաններ կը զրկէին. Համիտիէները գոնդերով սկսան երեւիլ Վալիի սէրալի առջեւ: Թահսինը աւելի ու աւելի ջղային ու պահանջկոտ կը դառնար. հայ երիտասարդութիւնը տրամադիր չէր ընդ առաջ երթալու զօրակոչին. իսկ բռնի միջոցները անգոր էին հարկադրելու անոնց: Կառավարական շրջանները իրենց վերաբերմունքը փոխած էին հայերու հանդէպ: Զերբակալած էին հնչակեան տեղական երեք աչքի ինկած շատ խոստմնայի երիտասարդներ, Սօլաքեանը, Բրուտեանը եւ Ասօն. մեր միջամտութեան վալին կը պատասխանէր թէ հրամանը Պօլսէն է եւ

Թէ հնչակները Ռուսներու մէջ դադարի ժողովներ են ունեցեր ոչ-
 ժիմին դէմ դործելու համար... Այստ լուրեր կուգային արդէն Կով-
 կասէն կամաւորներու ազմկալի հաւաքոյթներու եւ կազմակերպու-
 թեան մասին: Անդրանիկի անունը արդէն կը լսէինք Թիւրքերու բեր-
 նէն, որ իբր Թէ եկած է Պարսկաստան: Իթթիհատի քիւսպը խոր-
 հրդաւոր եւ տեւական ժողովներ տեղի կունենային. լուր կը չըջեր,
 որ հայերը կը դիմելն եւ պիտի թիկունքէն զարնեն...:

Պէտք էր դուրսիւնը փրկել: Դաշնակցութեան ղեկավարութիւ-
 նը կը խորհէր քիչ թուով ղեկորացուներ տալ եւ բոլորովին դասա-
 լիք չլինել: Իսկ երիտասարդութեան որոշ մէկ մասը տրամադիր էր
 բանակին մէջ մտնելու, պայմանով որ դէնք տրւի իրենց եւ ոչ թէ
 ղրկւին «ամալիա» կոչւած դունդեր: Այդ ատենն էր, որ Արամը, ի-
 բեն յատուկ բռնկումով մը՝ դաւուլ զուննայի ուղեկցութեամբ, սէ-
 րայի դուռը տարաւ քանի մը տասնեակ երիտասարդներ ու «հայրե-
 նասիրական» ճառով մը յանձնեց անոնց, թէ եւ անոնցմէ եւ ոչ մէկը
 մնաց բանակին մէջ. ճամբաներէն փախան բարեբախտաբար:

Վասպուրականը սերտ յարաբերութեան մէջ էր Դուրանի (Տա-
 րօն) հետ: Հոն վերհաստատուած էր մեր ընկեր Ռուբէնը որ նոր վե-
 րադարձած էր Էրզրումէն. մտահոգ էր Տարօնի կացութեան վերա-
 բերմամբ. գրեթէ նոյն վիճակը կը տիրէր եւ հոն: Հոկտեմբերի
 սկիզբն էր, որ ստացւեցաւ անկէ աւելի լուրջ մտահոգութիւն պատ-
 ճառող նամակ մը: Պատերազմը անխուսափելի կը նկատուէր. զօրա-
 հաւաք էր. քիւրդերը շարժման մէջ էին. զօրք կը պահանջէի հայե-
 րէն. չըջանի պատգամաւոր Գեղամը վերադարձած էր Պօլիս: Պար-
 յամենտը այդ ատենները հրաւիրւած էր նիստի: Հեռագիր ստացած
 էր նաեւ Վռամեանը որուն պատասխանեց ընդարձակ տեղեկագրով
 մը երկրի ծանր կացութիւնը պարզող. այդ պայմաններու մէջ նա
 նպատակաւարմար կը դտնէր մնալ իր ընտրական շրջանը եւ կը
 ինդրէր արձակուրդ տալ իրեն:

Նոյնիմաստ հեռագիր մը տւի եւ Մուշէն միայն, յայտնելով թէ
 կարճ միջոցէ մը կը մեկնիմ:

Ոչ ոք կը մնար կառավարութեան հետ յարաբերութիւն պահող.
 առաջնորդ Խարախանեանը չէր կրնար զօրեղ միջամտութիւններ լ-
 նել. կարիք կըզգային պաշտօնական հանգամանք կրող ընկերոջ մը:

Այդ ես էի, իհարկէ: Ընկերները որոշեցին որ անմիջապէս մեկ-
 նիմ Մուշ, ժամանակ մը հոն մնալու, ապա անկէ Պօլիս անցնելու
 համար: Ես ալ անհրաժեշտ կը համարէի այդ, քանի որ Վանը օժ-
 տրւած էր արդէն պէտք եղածէ աւելի ղեկավար ուժերով:

Փարիզ